keppelstok

Stichting Alde Fryske Tsjerken
Publikatie nr. 59 • december 1999

▲ Britsum, Madonna met Kind

VAN DE REDAKTIE

De Keppelstok 59 heeft het karakter van een drieluik, met het verhaal van de wand- en gewelfschilderingen in Britsum.

Op de voorpagina prijkt de Madonna met haar Kind, ontelbare malen door de Christenheid afgebeeld. Volgens de legende zou zij zelfs al zijn geschilderd door Sint Lucas de Evangelist, geneesheer en schilder.

Hylke Algra schetst de geschiedenis van dorp en kerk. **Hanna Visser** geeft haar impressie van de door haar geleide restauratie. **Dolf van Weezel Errens** bewerkte zijn lezing voor de donateursvergadering in 1998.

Inmiddels zijn de steigers in Britsum weggehaald, zodat we alles nu wat op verdere afstand beschouwen.

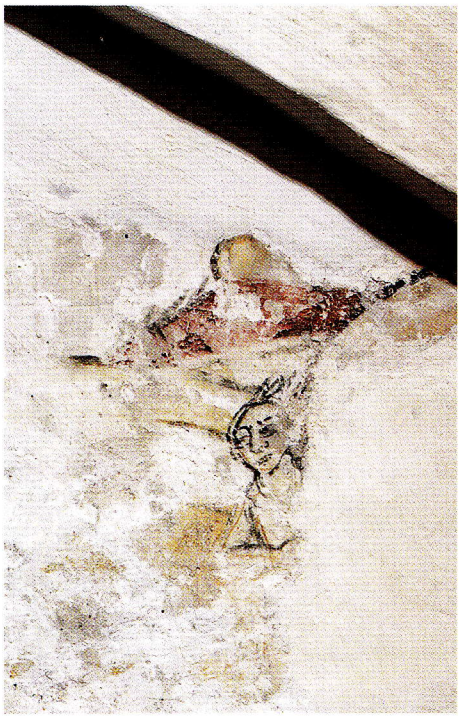

▲ ***Britsum: laag over laag***

Dat de ontdekking op zich al iets bijzonders is, daarover zijn de deskundigen het wel eens. Maar ook de conservering en, waar nodig, restauratie was een tijdrovend precisiewerk, een kunst op zichzelf.
Pigmenten, opnieuw aan het licht blootgesteld, kunnen, zo is elders wel gebleken, in korte tijd in glans achteruitgaan. Ook het restaureren heeft zijn eigen risico's, zoals van een monument wel gezegd wordt dat het "onherstelbaar gerestaureerd" is. Het is een voortdurende afweging tussen conserveren en terugrestaureren.

Ook enkele pennenvruchten van aandachtige lezers zijn in dit nummer meegenomen. Voor de heer **C.E. Kuipers** moet het, zou men haast denken, gezien zijn positie bij de bekende gloeilampenfabriek, een boeiende vraag zijn geweest waarom "de lamp scheef hing" in Hindeloopen. En de heer **G. van der Mey** vroeg zich af, of het in Buitenpost gaat om "Pelikaan of Phoenix".

De redaktie heeft zich al geruime tijd bezig gehouden met de renovatie of modernisering van ons blad.
De Keppelstok begon ooit als bijlage bij een wetenschappelijk deel. Ieder deel had zelfs een eigen redaktie.
Pigment kwam er zeven jaar geleden in, eerst bescheiden op de voorpagina, gaandeweg op meerdere pagina's volgens vast patroon. Tenslotte werd met kleur naar behoefte gestrooid.
Maar misschien gaat ook van De Keppelstok in de huidige gedaante het coloriet verbleken? Het is in ieder geval goed om na het afsluiten van de zesde ringband, aan het begin van het nieuwe millennium, ons voordeel te doen met de mogelijkheden die de grafische ontwerper ons biedt. Kortom: De Keppelstok verschijnt voortaan in een nieuwe uitvoering! Wie gehecht was aan de oude vorm kan zich troosten met de gedachte: ook in Britsum streek men voor een opfrissing laag over laag!

Sint Lucasdag 1999

▲ *Gezicht op het koor*

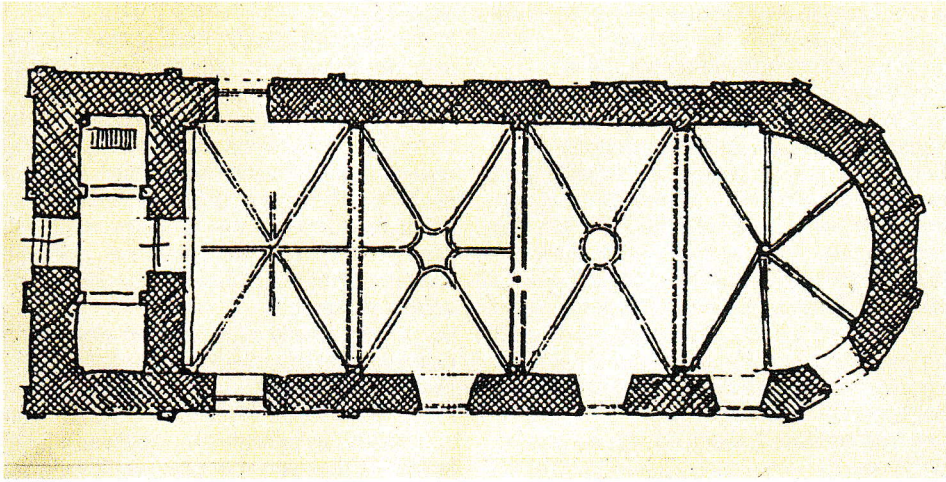

Hylke Algra

De kerk te Britsum

Inleiding

In 1992 werd begonnen met de restauratie van de kerk te Britsum. Het gebouw is eigendom van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De eerste fase van de restauratie omvatte het herstel van de toren, een project dat inmiddels is voltooid. De volgende fase betrof het schip van de kerk. Deze fase kon onlangs worden afgesloten. Dat deze fase langer duurde dan oorspronkelijk de bedoeling was had onder andere te maken met de ontdekking van middeleeuwse schilderingen van hoge kwaliteit, voornamelijk op de gewelven van het koor.

Het dorp

Het terpdorp Britsum in het noorder trimdeel van de gemeente Leeuwarderadeel ligt op een kwelderrug, iets meer landinwaarts dan de terpdorpen aan de voormalige Middelzeedijk, tussen Cornjum en Stiens.
Britsum is een doorsnee-terp van Oostergo, waarvan de bewoningssporen teruggaan tot de vierde en derde eeuw voor de jaartelling.
Het achtervoegsel "um" in de dorpsnaam is een toponiem-kenmerk dat wijst op een vroegmiddeleeuws ontstaan (9e/10e eeuw). Het oude woord brids of brits duidt op brug, terwijl "um" is afgeleid van heem. In de 10e eeuw komt het dorp voor onder de naam Bruggiheim. Niet bekend is waar de brug heeft gelegen, vermoedelijk over een water dat uitmondde in de Middelzee.
Dat Britsum een oud dorp is weten wij uit een in Friesland bekende bron, namelijk de zogenaamde Fulda-lijsten. Vanaf de 8e eeuw hebben voorname geslachten schenkingen gedaan aan kloosters, waaronder dat van Fulda. In een 12e eeuws afschrift van een 10e eeuwse registratielijst van Fulda worden bezittingen van dit klooster in Britsum vermeld. Overigens vermeldt de lijst niets over de aard van de bezittingen noch over de aanwezigheid van een kapel of kerk.
Vooral in het laatste kwart van de 19e eeuw hebben zich in Friesland grote ontwikkelingen voorgedaan, zowel ruimtelijk als aan de gebouwen.

De kerk

De nieuwe ontwikkelingen worden ook treffend geïllustreerd door de kerk van Britsum: de tekening die Stellingwerf ervan maakte in 1723 laat nog een middeleeuws gebouw zien met Romaans boogfries en Gothische vensters.
De oude muren zijn erg dik en gebouwd van grote baksteen zoals gebruikelijk in de 12e en 13e eeuw. Zij dragen een stenen gewelf. Het muurwerk van het middeleeuwse gebouw werd in 1875 ommetseld met rode strengpers baksteen, ook wel Groningersteen genaamd. Het zichtbare gedeelte van de ingebouwde toren werd bepleisterd. Door middel van groeven werd een natuursteenbekleding geïmiteerd.
De bovenafsluiting van de kerkmuur, bestaande uit een lijst in rode en gele steen, wordt langs schip en koor gedragen door pilasters.
De nieuwe muren werden tegen de bestaande gemetseld. Door twee rijen ankers werden oud en nieuw met elkaar verbonden.
Bovendien zijn binnen de eenbeukige kerk trekbalken aangebracht ter versteviging van de noord- en zuidmuren en van die van het koor.
Deze verfraaiing van een middeleeuwse kerk paste in een tijd dat de kerk - en daarmede het dorp - status en welstand wilden uitstralen.
In een eerder artikel in Keppelstok over de kerk van Britsum (nr. 46, juni 1993) schrijft drs. Herma M. van den Berg het volgende: "Op den duur drong echter door te weinig onderhoud vocht in de muren en doordat de nieuwe muur uit zeer harde steen bestond heeft dit zich opgehoopt in de zachtere middeleeuwse steen en in de balkkoppen en daar verwoestend werk gedaan. Zelfs de nieuwe buitenmuur is hier en daar door vorst beschadigd."
Bij de restauratie dienden dan ook grote delen van het muurwerk aan de binnenzijde te worden hersteld.
In de Romaanse bouwperiode werd de spouw tussen binnen- en buitenmuur vaak opgevuld met een mengsel van mortel en

brokken steen, een opus emplecton of kistwerk dat reeds door de Romeinen werd toegepast. Ter versteviging van de muren zijn delen van het kistwerk vastgemetseld.
De combinatie van kistwerk, nieuwe buitenmuur en gebrekkig onderhoud heeft ook de bepleistering van de binnenmuren aangetast en de schilderingen die eeuwenlang schuilgingen onder de pleisterlaag. Tijdens de restauratie zijn met name in het iets inspringend rond gesloten koor rijke muurschilderingen blootgelegd, stammend uit de late middeleeuwen. Op de wanden van het schip van de kerk zijn - op één uitzondering na - geen muurschilderingen meer aangetroffen. De wanden zijn in de jaren 1950/1960 ontpleisterd zonder acht te slaan op de gedeeltelijk nog zichtbare kleurige ondergrond, die duidde op de aanwezigheid van schilderingen.

Interieur

In de muurvlakken zijn oude muraalbogen aangetroffen. Deze bogen dienden als aanzet voor het maken van de gewelven, zoals nog is te zien in het meest oostelijke van de drieënhalf traveeën die het schip telt.
Daaruit valt af te leiden dat de romaanse bakstenen kerk van meet af aan overwelfd is geweest. Het muurwerk kan worden gedateerd in de vroegste periode van de baksteenbouw: de tweede helft van de 12e eeuw. De kerk is daarna verbouwd. Exacte dateringen, redenen en omvang zijn onbekend. Wellicht kan verder bouwhistorisch onderzoek meer duidelijkheid scheppen. Temeer omdat de Britsumer kerk en toren oorspronkelijk van tufsteen moeten zijn gebouwd en daar is thans niet veel meer van te zien, uitgezonderd het gewelf.

Maar volgens de kerkrekenboeken heeft de kerk in de 18e eeuw tufsteen verkocht.

> *24 Dec. 1764: ontvangen van P.L. van der Meulen "voor Agt en 1/14 ton Duivesteen, de Ton 5¼ Car.gld. Geeft ƒ 42,37½".*
> *27 April 1766 van dezelfde voor "2 tonne Duivesteen ƒ 5,-".*
> *29 Juny 1768 van dezelfde "voor een restje Duivesteen ƒ 12,-".*
> Ontleend aan: R.S. Roarda, It âlde doarp, (z.pl. en j.).

Hoe het ook zij, in ieder geval staat vast dat de eerste grote verbouwing bestond uit een verhoging van de kerk met een wijziging in de gewelfindeling van het schip en vermoedelijk de bouw van de absis.
De huidige geleding van de koepels duidt op de Romano-Gothiek en is vrijwel zeker in de 13e eeuw gerealiseerd.
Het is opvallend dat aan de architectonische vormgeving van het schip minder zorg is besteed dan aan de absis: de tufstenen gewelven zijn grof gestapeld. Dit wijst op hergebruik van bouwmateriaal. Daar de dertiende eeuw een grote bouwactiviteit kende, is het goed mogelijk dat een partij tufsteen van elders is aangekocht of misschien uit eigen afbraak is vrijgekomen. De bakstenen ribben van het schip zijn nogal grof aan het gewelfvlak verbonden, in tegenstelling tot de ruimtelijkere "aanhechting" aan het absisgewelf, waarvan de gewelven ook spitser zijn. Het bakstenen gewelf van de absis is keurig in verband gemetseld.
De gewelven in de kerkzaal hebben alle een muraalboog, terwijl in de absis de overgang van wand naar gewelf juist "vloeiend" verloopt en de muraalboog wordt gesuggereerd door een imitatieschildering.
Uit het register van de aanbreng van 1511 blijkt dat er in Britsum nogal wat landerijen zijn die tot de kerk behoren of tot kerkelijke functionarissen zoals de pastoor, de vicarus en de koster. Ongeveer drietiende van het grondbezit behoorde aan de kerk of was Kloosterland. Grootgrondbezit kende Britsum niet. Enkele voorname families zoals Burmania en Coehoorn hielden domicilie in het dorp.
Kerkgebouw, toren en muurschilderingen getuigen ervan dat de kerk in de loop van de eeuwen over het nodige geld heeft kunnen beschikken, afkomstig uit bezit en vrijgevigheid.

Leeuwarden, Oktober 1999

Hanna Visser

De restauratie van de schilderingen in Britsum 1998/1999; een impressie

Het is stil in de kerk, "mijn" kerk in Britsum. Nu het tegen de bouwvak loopt en de meeste mensen met hun hoofd bij de komende vakantie zijn, wordt het bezoekersaantal steeds kleiner.
Toen ik zo'n anderhalf jaar geleden voor het eerst deze kerk binnen stapte, zag het er uit als een vervallen bouwplaats. Veel stenen, een bouwval en alles onder de kalk.
Ik had toen niet kunnen vermoeden wat een schitterende schilderingen en wat voor fantastische sfeer er uiteindelijk tevoorschijn zouden komen.
Als nieuweling in dit vak was ik nieuwsgierig. Lezen over de Middeleeuwen of het bezoek aan een museum is iets heel anders dan zelf met je handen als het ware de tijdlagen van de muren aftikken en krabben.
Met een steenhamertje en een chirurgenmesje zijn Helmer Hut en ik begonnen in de hoogste punt van het koor met de druiper van Bremer zandsteen. Via houten platen op de balken konden we net bij dat hoogste punt komen. Zo zijn we al klimmend en klauterend de hele kerk door getrokken.
Franke, mijn Fryske wetterhûn, ging mee naar boven en had hier in de kerk de tijd van zijn leven. Al de verwennerijen van Doede Wijngaarden en Sietse de Jong van Restauratie Bouwbedrijf "Bouw '75" deden de hond 's ochtends met plezier mee naar het werk gaan. Hij is in de loop van de tijd bevorderd tot opzichter en kerkbewaarder en hield voornamelijk het kerkhof vrij van katten.
Langzaam maar zeker verdween de ene kalklaag na de andere. Op sommige plekken waren er zo tussen de 100 en 125 lagen kalk te vinden!

Een van mijn eerste ontdekkingen is de "smily" geweest in de letter O van SALOMON.
Dat was een leuke ervaring om zo'n daad van creativiteit en humor in het heiligste gedeelte van de kerk te vinden. Maar die is zo klein dat het van beneden af niet te zien is. Ook een afbeelding als van een vikingenschip, christelijk gemaakt door er onder en boven een kruis aan toe te voegen, maakt dat je meer en meer in verwondering raakt over wat hier in de dertiende eeuw is neergezet. De kleurenpracht en de vlotte opzet van de schildering laat duidelijk zien dat hier een groot kunstenaar, of meerdere, aan het werk zijn geweest.
Al snel kwamen AÄRON en SALOMON te voorschijn. In de zwikken aan de linkerkant van het koor verschenen JACOB en MOSES en aan de rechterkant DAVID en een onbekende figuur.

Wat ook tevoorschijn kwam waren de scheuren en de gaten. De bouwtechnische kant van de kerk zag er erger uit dan was verwacht. Doede en Sietse moesten zelfs grote delen van de gewelven opnieuw opmetselen. Op de gedeeltes waar de schilderingen zaten moesten de muurdelen worden genummerd, in stukken gezaagd en later weer op de goede plaats teruggezet worden. Een heel spannend en secuur werk.
Dit soort reparaties was vooral aan de zuidkant van de kerk noodzakelijk. Immers aan die kant van de kerk is vroeger een groot gedeelte van de terp afgegraven, wat mee de kerk heeft doen verzakken.
Het is dan ook aan de zuidkant dat van de schildering veel verdwenen is en de beschadigingen groot zijn.

Op een gegeven moment kwam ik tot een voor mij onverwachte conclusie. In plaats van de importantie van het vinden van de gezichten van allerlei heiligenfiguren vond ik het van steeds groter belang om de teksten te vinden die waren geschilderd. Een gezicht, hoe mooi ook, kan van verschillende personen zijn als er geen verklarende tekst bij staat. Vooral als er niet veel symbolische elementen aanwezig zijn die een aanwijzing kunnen geven wie er bedoeld wordt.
Veel symboliek is er naar mijn gevoel niet aanwezig in Britsum: de afbeeldingen zijn helder en eenduidig, vooral wat de figuren in de zwikken betreft.

Als je van links naar rechts het koor omgaat kom je daar twee aan twee de volgende personen tegen:

Links: ABRAHAM en ISAAK
JACOB en MOSES
Centraal: AÄRON en SALOMON
Rechts: DAVID en .....
ABSALOM en SAUL

Aan de rechterkant van het koor komen een aantal muziekinstrumenten te voorschijn. Koning SALOMON heeft een soort **viola** (da braccio - horizontaal bespeelde armviool) liggend op zijn schoot met in zijn rechterhand een strijkstok die hij van boven naar beneden langs de drie snaren zal gaan strijken. Rechts zit waarschijnlijk Koning DAVID, omdat hij is afgebeeld met een **harp**. Die handen van DAVID zijn schitterend om te zien, zo realistisch qua houding van een harpspeler; de gekromde middelvinger tussen de gestrekte wijs- en middelvinger. Een prachtig detail!

Naast DAVID staat een figuur bij wie te weinig tekst is overgebleven om nog met zekerheid te kunnen zeggen wie het is. Alleen het hoofd en een gedeelte van de romp is zichtbaar.

In de meest rechtse zwik is ABSALOM afgebeeld; hij heeft een **draailier** op schoot.

Waarschijnlijk hebben alle personen aan de zuidkant van het koor een muziekinstrument bij zich gehad.

Marieke van Zanten schrijft in haar boek "Aldus is opgeschilderd" dat de onbekende persoon rechts van DAVID op een **dwarsfluit** speelt met zijn ogen dicht. Ik denk dat de dwarsfluit misschien wel tot de mogelijkheden behoort, al loopt de uitsparing van de dwarsfluit niet door in de hals- en kinlijn van deze figuur. Maar de ogen heeft hij zeker niet dicht maar wijd open!

Bij de figuren aan de noordkant van het koor zijn geen symbolische attributen zichtbaar, wel waarschuwende opgeheven vingers en een boek bij MOSES.

Sommige personen zitten op grote tronen met rugleuningen en mooie kussentjes.

Allemaal dragen ze iets op hun hoofd. De gezichten van alle afgebeelde personen hebben een heel eigen karakter en lijken totaal niet op elkaar.

Het gezicht van JACOB heeft wel iets van een Christuskop zoals wij die kennen en die te zien zijn op Russisch-orthodoxe iconen. MOSES is baardloos, heeft donker halflang haar en een soort "tiara" van vier in plaats van drie lagen op zijn hoofd.

▲ ***Werk in de kou***

AÄRON ziet er uit als een krijgsheer met baard en snor en een soort hoofddoek.

Een streng gezicht heeft koning SALOMON, met prachtig geschilderde blossen op z'n wangen, een gelige puntbaard en tot op z'n schouders hangend haar met slagen.

DAVID's gezicht is niet zo goed te zien. Op deze plek heeft de schildering nogal te lijden gehad van herhaalde lekkages. Het water heeft de zouten in de muur en in de kalklagen doen oplossen en het schilderoppervlak is hierdoor gaan verglazen. Het effect is een grijzige, bijna ondoorzichtige laag die keihard is en niet te verwijderen zonder ook de schildering mee te nemen.

De onbekende persoon naast DAVID heeft een heel smalle en bijna vrouwelijke uitstraling. Het haar is achterover geschilderd met een duidelijke haargrens en is blond en daarom uitgespaard (niet beschilderd) in de witte kalk.

ABSALOM heeft een klein en bijna kinderlijk gezicht. Baardloos met een smalle nek en geelblond haar. Het lijkt alsof hij een ronde kap of muts op heeft en hij heeft hele smalle schouders.

Na het verwijderen van de bovenste kalklagen kwamen we aan de volgende fase van het blootleggen. Opnieuw zijn we begonnen in het koor van de kerk, met het verwijderen van de laatste resten kalk, tras, beton en gips en wat dies meer zij, centimeter voor centimeter. De allerlaatste laag direct op de schildering moest heel voorzichtig met een chirurgenmesje en een klein steenhamertje.
Daarna volgde het dichtmaken van scheuren en gaten in en rondom de schilderingen, dus metselen en stukadoren tot op de vierkante centimeter.
Aan het geluid met je hamer of mesje kon je horen of de laag al dan niet goed vast zat op de ondergrond en of er eerst andere maatregelen getroffen moesten worden voordat je verder kon gaan. Vooral bij heel slechte gedeelten was het vaak noodzaak om eerst de schildering vast te lijmen op de onderlaag, de muur. Als er geen geschikte scheurtjes of gaatjes in de schilderlaag zaten was het nodig om er eerst kleine gaatjes in te boren en met een injectienaald lijmvloeistof achter de schildering te spuiten, zodat de laag zich zou hechten aan de muur. Deze gaatjes werden daarna weer dichtgemaakt met een kalkmengsel zodat er geen storende gaatjes in de schildering zichtbaar bleven. De gerestaureerde vlakken zijn met lichte kleuren geretoucheerd zodat er geen storende witte plekken in de schildering de aandacht van de afbeelding zouden afleiden.

▲ ***Schaft in de zon***

Wat wij nu terug gevonden hebben is maar een restant van wat er werkelijk is geweest. De zwarte contouren van de voorstellingen zijn grotendeels verdwenen. Deze contouren moeten toch een belangrijke bijdrage hebben geleverd tot een duidelijke en levendige afbeelding. Als ik me dan voorstel hoe de kerk er tijdens het maken van de schildering uit heeft gezien wordt mijn bewondering voor de schilders en bouwers alleen maar groter.
Stelt u zich voor: alleen kleine Romaanse raampjes en dikke muren; er viel dus weinig licht naar binnen! In deze schemering moesten zij werken, zonder bouwlampen en andere technische gemakken. Wij vonden het al lastig dat we hier geen water en toilet hadden.
Zonder potten en/of tubes verf werden er kleuren gestampt, gevijzeld en aangemaakt. Stukadoors maakten de muren glad en prepareerden een gedeelte van de muur zodat de schilder kon beginnen: elke dag een stuk zo groot, dat de schilder het ook kon afronden. En hadden ze voorbeelden, plaatjes of tekeningen? En zo ja, waar vandaan en hoe groot en nauwkeurig waren die en waarom juist die?
Deze kerk heeft veel vragen opgeroepen en ik ben benieuwd wat de uitkomsten van allerlei onderzoeken van de Rijksdienst voor Monumentenzorg zullen zijn.
De restauratie is nog niet afgerond en er zullen misschien nog allerlei verrassingen tevoorschijn komen. Als binnenkort de steigers eruit zijn, zal het mogelijk zijn om de overgang van het bovenste gedeelte met de onderste helft tot één geheel te maken.
Dan zal duidelijk te zien zijn hoe de schilderingen zich verhouden tot de rest van de kerk. Tot die tijd houd ik mij bezig met de muren in het westwerk.

Wiuwert, zomer 1999

Dolf van Weezel Errens

Passie in Britsum

In 1990 werden de muurschilderingen in de absis van de kerk van Britsum herontdekt. Dat de middeleeuwse kerk schilderingen heeft gehad, was te verwachten en ook bekend. Al in de jaren '50 waren tijdens werkzaamheden in de kerk kleursporen op de wanden aangetroffen. Het is zeker dat er toen (gedeelten van) schilderingen zijn afgebikt. Het is niet bekend hoeveel en wat er verloren is geraakt in die tijd, of in een verder verleden.
De verbluffende rijkdom en helderheid van de schilderingen en de vlotte penseelvoering verraden een meesterhand. De schilderingen veroorzaakten bij de herontdekking niet alleen een sensatie in de provincie, maar haalden terecht de landelijke pers en het NOS-journaal. Op nationale schaal hebben de schilderingen inmiddels ook de wetenschappelijke aandacht getrokken. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft geld beschikbaar gesteld voor pigmentanalyse en iconografisch onderzoek van de schilderingen.

In deze bijdrage (1) staan de schilderingen van de absis centraal. Alleen bij deze schilderingen worden voorlopige conclusies getrokken voor datering en vervaardiging en wordt een hypothese over de betekenis van de schilderingen geformuleerd.

Techniek

Een goed begrip van de schilderingen begint bij de opbouw van de ondergrond.(2) Op de bakstenen muur is een grove pleisterlaag of raaplaag aangebracht. Noch de ondergrond, noch de raaplaag zijn regelmatig. De raaplaag van schelpkalk is grof; hier en daar komen herkenbare schelpdeeltjes aan het oppervlak. De dikte van de pleisterlaag verschilt enorm: van een vrij dunne vertinlaag tot een meer dan één centimeter dikke laag. Op de raaplaag is een fijnere en dunnere pleisterlaag aangebracht. Deze laag dient als ondergrond voor de schilderingen. Hoewel het sluitend bewijs (nog) niet is geleverd, meen ik dat voor grote delen een ruwe ondertekening met houtskool is gemaakt. Slechts op enkele plaatsen zijn in de natte kalk gekraste hulplijnen gemaakt. Het best zichtbaar is dat in de geschilderde architectuur in het tweede vlak aan de noordzijde en de aanduiding van de blokken in de scheibogen. Dus vooral daar waar het aankwam op rechte lijnen.
De schilderingen zijn vrij snel na het aanbrengen van de kalklaag opgebracht en daarmee ondeelbaar geworden (frescotechniek). Soms zijn tijdens het schilderen verbeteringen aangebracht, zoals is te zien in de kroon van Salomo en de beëindiging op de sluitband aan de bovenzijde van een van de schilderingen. De verdere uitwerking en detaillering van de schilderingen is op de goeddeels droge kalk aangebracht in seccotechniek. Deze pigmenten hebben door een natuurlijk verouderingsproces van de bindmiddelen veel minder hechting op de kalk en zijn grotendeels verdwenen. De schilderingen zijn eenmaal (gedeeltelijk) overgeschilderd. De overschildering is met name geconstateerd op de non-figuratieve delen. Wanneer de schilderingen definitief aan het oog zijn onttrokken door een witsellaag is niet te zeggen. Reparaties aan het pleisterwerk en de tientallen lagen witsel, die nadien zijn opgebracht hebben voor verlies gezorgd. Ook het verwijderen van de witsellagen, hoe voorzichtig ook, ging gepaard met enig verlies.

De kunstenaar(s)

Het schilderwerk is vermoedelijk het werk van een groep kunstenaars, deels ongeletterden. Dat valt op te maken uit de tekening van de individuele letters. De stuk voor stuk getekende letters vormen niet een

▲ *Isaac de zoon*

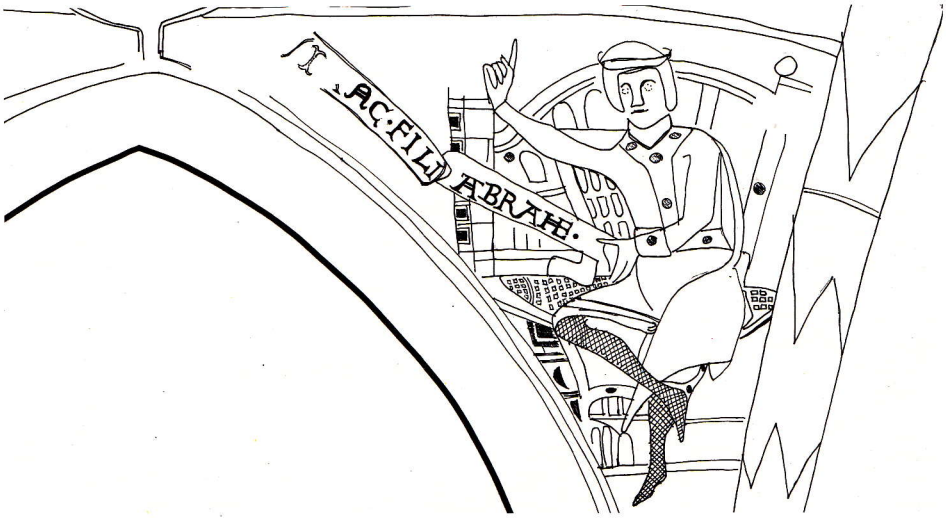

soepel lopend woordbeeld en volgen nauwelijks een onderlijn. De lettertekeningen verraden mijns inziens een geringe geoefendheid met een consequent lettertype voor bijvoorbeeld de M, A en S. De letters 'S' in Moyses zijn bovendien in spiegelbeeld getekend.
De leidende kunstenaar was zeker een meesterlijk schilder. De penseellijnen zijn met vaste hand en treffend gezet op het onregelmatig oppervlak. Ook de toegepaste technieken: lijntekening, vlakvullende schildering of juist vlakuitsparingen duiden op een grote schilderkunstige vaardigheid.
Het is heel wel denkbaar dat de kunstenaars hebben gewerkt naar voorbeelden. Het is mij tot op heden niet gelukt (in-)directe voorbeelden uit handschriften, smeedkunst of schilderkunst aan te wijzen.

Compositie en thema

Ondanks de vlotte en meesterlijke penseelvoering, waarvan de beweging soms bijna navoelbaar is, is de opbouw van het totaalconcept rommelig. De afsluitende band aan de bovenzijde van de schilderingen verspringt van gewelfvlak tot gewelfvlak. Je krijgt de indruk dat de schilders met één vlak bezig waren, zonder zich te bekommeren over het vorige of het volgende.
De schilderingen in de absis zijn aangebracht volgens een vast patroon. Ze bestaan uit een wandschildering met een scene uit een verhaal en ter weerszijden daarvan, op de twee gebogen aanzetvlakken voor het gewelf (pendentieven), een afbeelding van een persoon. Het geheel wordt aan de bovenzijde afgesloten door een band met een versiering in het midden.
Het staat vast dat de kerk van Britsum rijk beschilderd is geweest. Op de wanden van het schip zijn alleen nog incidentele fragmenten op de wanden teruggevonden. In de dagkanten van de romaanse vensters, die in een vroeg stadium al waren geblindeerd en ter hoogte van de orgelzolder zijn grotere vlakken met beschildering aangetroffen. De absis was volledig wandvullend beschilderd, terwijl de gewelven hoofdzakelijk op en langs de ribben zijn beschilderd.
Op basis van de bewaard gebleven schilderingen is duidelijk geworden dat het verhaal in de absis is ontleend aan de lijdensgeschiedenis van Christus. De verhaallijn laat zich 'lezen' van noord naar zuid. Vermoedelijk heeft het lijdensverhaal niet over de kerkwanden doorgelopen, maar waren daar andere voorstellingen te zien.
Op de noordwand, bij de tegenwoordige orgelgalerij, zijn fragmenten vrijgelegd van een gekroonde, zittende figuur in een mantel met rechts daarvan een kleine engelfiguur. Deze schildering had een belangrijke positie, ongeveer tegenover de zuidelijke ingang van de kerk. De fragmentarische staat heeft het onderwerp (een Kroning van Maria?) niet verduidelijkt.
Een tweede schildering, die geen verband houdt met de reeks uit de lijdensgeschiedenis, bevindt zich op het gewelf op de overgang van schip naar absis. Op de scheiding tussen kerkzaal en absis, op het gewelfvlak dat zichtbaar was voor het kerkvolk, is een Maria met kind geschilderd . Deze schildering behoort stilistisch niet tot de periode van de wandschilderingen in de absis, maar dateert uit een veel latere periode.
Verder zijn er enkele geschilderde wijdingskruisen aangetroffen, ondermeer op de gordelboog aan de noordwestzijde. De drie laatstgenoemde schilderingen worden hier niet nader besproken.

De voorstellingen in de absis

De schildering op het eerste wandvlak aan de noordzijde is verdwenen; slechts fragmenten zijn bewaard gebleven.
Op de pendentieven zijn links en rechts afgebeeld respectievelijk: ABRAM PATER en ISAAC FILI ABRAME, dat wil zeggen: vader Abraham en Isaac zoon van Abraham. Van de tekst op de afsluitende band onder Abraham zijn te weinig letters bewaard om een woord te kunnen vormen.

De wandschildering in het tweede wandvlak is in latere tijd beschadigd door een bouwkundige ingreep, wellicht voor de bouw of vergroting van een tabernakel. Brokstukken van Bremer zandsteen en gebeeldhouwde kopjes kunnen daarvan deel hebben uitgemaakt. Misschien heeft ook het reliëf van een vierhoornige ram (Jakobsschaap) in Janum daarvan onderdeel uitgemaakt. Dit beeldhouwwerk is volgens de museale administratie afkomstig uit Britsum.
De linkerhelft van de schildering is door het uitbreken van de muur 'onleesbaar' geworden. De gebruikte kleuren en de inpassing van de figuren rechts van de architectuur-

▲ *Noord-Oostelijk vlak*

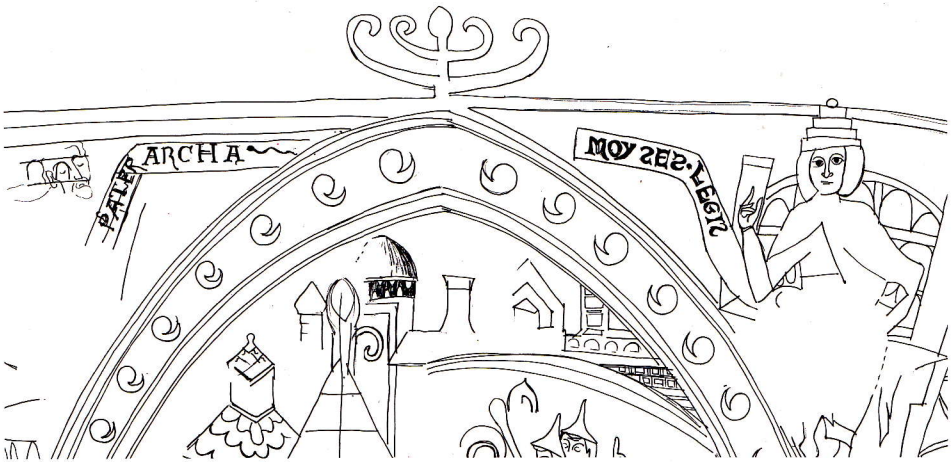

▲ *Gevangenneming*

schildering maken duidelijk dat de architectuur tot de oorspronkelijke voorstelling heeft behoord. Het rechter gedeelte van de schildering biedt voldoende houvast om de scène te interpreteren als de Gevangenneming van Christus op de Olijfberg. Rechts van de opengebroken wand is nog juist een frontale figuur te zien en een figuur en-profil: de voorstelling van de Judaskus. Soldaten met knotsen of flambouwen treden naar rechts.
Op het linker pendentief is het hoofd vrijgelegd van een niet met name genoemde figuur en het woord PATERARCHA, dat wil zeggen aartsvader. Het laatste gedeelte van het woord is eerder betrokken geweest op de rechts afgebeelde figuur van MOYSES, als zou het om de oudtestamentische Ark des Verbonds gaan.([3]) Door het woord PATERARCHA wordt duidelijk dat de afgebeelde persoon Jacob moet zijn, die met zijn grootvader en vader als de patriarchen, oudvaders, of stamvaders van Israël worden aangeduid.
Op het rechter pendentief troont een jeugdige Mozes of Moyses (met de 's'-en in spiegelschrift) en hij draagt een gestapelde hoed, een soort tiara. Zijn jeugdigheid en het feit dat hij niet met hoornen is afgebeeld pleiten voor een vroege datering of het gebruik van een ouder voorbeeld. Het opschrift op het woordlint of de banderol MOYSES LEGIS(lator?) kan worden vertaald met Mozes, de wetgever. Het gedeelte 'lator' is niet meer aanwezig, maar op de banderol is voldoende ruimte leeg om het woord aan te kunnen vullen.

Op het meest oostelijke wandvlak is de voorstelling geschilderd van Christus voor Pilatus. In de Middeleeuwse beeldtraditie treedt een verdichting op van de verhoren voor de Romeinse landvoogden Herodes en Pilatus. De rijke mantel van de rechter figuur en de met klassieke motieven versierde zetel en architectuur duiden op een 'romeins' interieur. Ook Jezus, frontaal weergegeven ten voeten uit, lijkt gestoken in een prachtig geborduurd gewaad. Volgens de evangelist Lucas zou hij die van Herodes hebben ontvangen, voordat hij werd teruggezonden naar Pilatus (Lucas 23:11). Aan weerszijden van het hoofd van één van de toekijkende mannen is het woord NAZARENUS, de Nazareeër, in de verf en kalk gekrast.
De figuren op de beide pendentieven zijn door de opschriften op de banderollen geïdentificeerd. Links is AARON FACUNDUS en rechts is SALOMO REX, respectievelijk Aäron de welbespraakte en koning Salomo. Aäron bekleedde als eerste het priesterambt in de tent der samenkomst (tabernakel) tijdens de doortocht van de woestijn onder leiding van Mozes. De wijze en rechtvaardige koning Salomo, de zoon van David, was de vorst die de tempel te Jeruzalem liet bouwen. Salomo is afgebeeld, spelend op een vedel met een strijkstok. In het woord Salomo is een grapje verborgen: een kleine smiley.
De bekroning van de schildering is verbijzonderd door een kruis op de 'ananas' te plaatsen.

De schildering op het zuidoostelijke wandvlak is door de lichtschepping met een gotisch raam geheel verdwenen. Alleen de figuren in de pendentieven zijn gedeeltelijk bewaard gebleven. Links is een niet met name genoemde figuur afgebeeld, die door de harp vrijwel zeker is te identificeren als DAVID.
Van de rechter figuur is slechts een gedeelte bewaard gebleven met de laatste vijf letters van zijn naam of eigenschap en functie ...NTES DUX. Dux, vertaald als hertog of legeraanvoerder in combinatie met de laatste vier letters, levert vooralsnog geen oudtestamentische figuur op.

Voor de zuidelijke absiswand geldt hetzelfde als de voorlaatste wand: de wand is doorgebroken voor een raam. Er zijn geen sporen van wandschilderingen gevonden. De figuren in de pendentieven zijn slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. Links blijkt bij nauwkeurige lezing op de banderol ABSALOM te staan. Hij speelt op een draailier. De rechter figuur lijkt niet te identificeren.

Datering

Op grond van een bouwhistorische analyse kan worden geconcludeerd dat het oorspronkelijk muurwerk van de kerk uit de 12de eeuw moet dateren. De huidige Romano-gotische gewelven zullen er in de 13de eeuw zijn ingeslagen ter vervanging van een eerdere overwelving. Het gevolg is dat de schilderingen niet van vóór de 13de eeuw kunnen dateren.([4])
De architectuurhistoricus Ruud Meischke heeft voor de provincie Groningen een

▲ *Mozes de wetgever*

▲ *Oostelijk vlak*

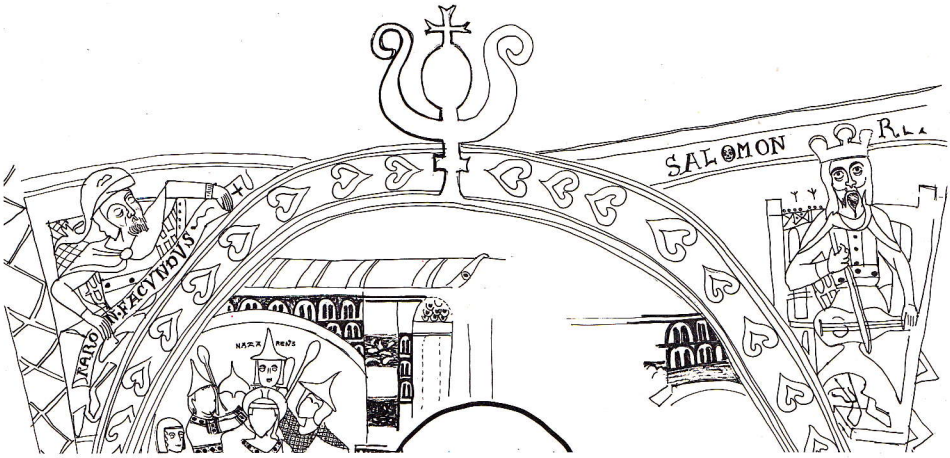

▲ *Veroordeling*

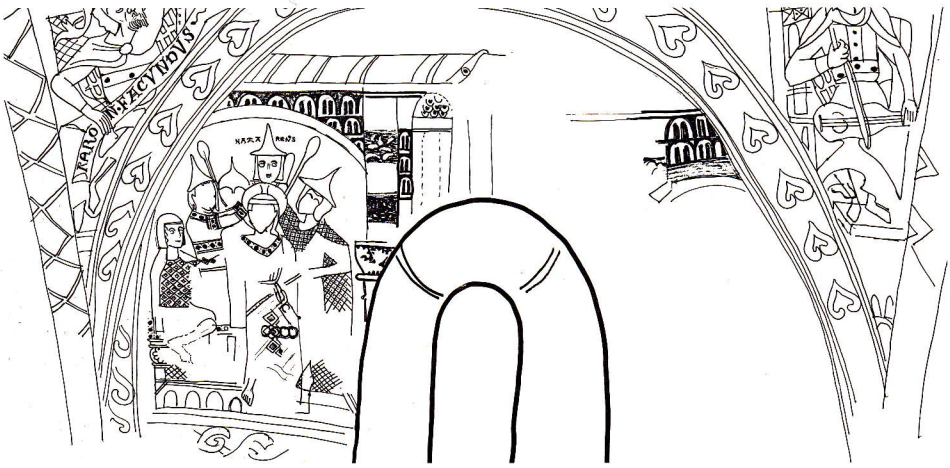

chronologie van het kleurenschema van de Middeleeuwse kerkinterieurs opgesteld, die voor het Friese gebied hetzelfde beeld oplevert.[5] De eerste periode van de kleurige afwerking van interieurs, waarover een duidelijk beeld bestaat, is de eerste helft van de 13de eeuw. Van de door hem opgesomde architectuurkenmerken vinden we parallellen in Britsum: de kerk is van baksteen, de traveeën zijn rechthoekig, de oorspronkelijke overwelving was van het hoge-koepel type, de overwelving van de absis is hoog en er is een hangende sluitsteen van rode Bremer zandsteen.
Die 13de eeuw wordt, volgens Meischke, gekenmerkt door overwegend witte interieurs met meestal architectuurondersteunende en ornamentele schildering, in het bijzonder op ribben en scheibogen. Dat sluit niet uit dat er geen figuratieve voorstellingen kunnen zijn geweest, zoals blijkt uit de schilderingen in de kerken van Bozum en Westergeest, die beide uit de dertiende eeuw dateren. De kerk uit Hantumhuizen, die als een laat voorbeeld van het witte interieur uit het eind van de 14de eeuw kan worden beschouwd, is door de rankenschildering langs de ribben beduidend anders van schilderkunstige vormgeving.
De woorden op de banderollen zijn geschreven in hoofdletters, die karakteristiek zijn voor de 12de en 13de eeuw, met twee opvallende uitzonderingen: de letter 'M' (Romeins kapitaalletter) en de letter 'A', wanneer die als tweede letter wordt gebruikt. Het dubbele streepje in de open letters kent een parallel in het 12de-eeuwse minuskelschrift, in het bijzonder in Engelse handschriften. In de 12de-eeuwse Renaissance is het niet ongebruikelijk een keuze te maken uit lettertypes. De, met een smiley opgewerkte, 'O' in Salomo past wel in de tradities van de versierde kapitaalletter in handschriften, maar het grapje was vanaf de grond niet zichtbaar en dat was misschien ook wel niet de bedoeling.
De bekroning op de afsluitende band boven de voorstellingen is karakteristiek voor het laatste kwart van de dertiende eeuw, evenals het opgeklapt vogelperspectief in de weergave van de architectuur.
Een 13de eeuwse datering van de schilderingen wordt ten slotte versterkt door het volgende: de Joden zijn afgebeeld in lange gewaden en met een spitse, trechtervormige, hoed: peleus cornutum. Vanaf het Vierde Lateraans Concilie in 1215 werd deze dracht verplicht gesteld voor Joden en andere oosterlingen.[6] Op deze wijze vormt de Joodse klederdracht als het ware een gidsfossiel voor een datering post quem.
Op basis van bouwhistorische, formele en stilistische gronden kunnen de schilderingen in de absis worden gedateerd in de tweede helft van de dertiende eeuw.

Iconografisch programma

De meest intrigrerende vraag is, of er een samenhang in de schilderingen van scènes en portretten is te ontdekken en of er een relatie bestaat tussen afbeelding en plek in de kerkruimte. Kortom: is er een programma uit af te leiden? Daarbij moeten wij ons wel realiseren dat de huidige beschouwer van de schilderingen zowel materieel als mentaal gehandicapt is ten opzichte van de Middeleeuwer. De schilderingen bevinden zich niet meer in de oorspronkelijke ruimtelijke context met de bijbehorende kerkelijke inrichting. Net zo moeilijk kunnen wij ons een beeld vormen van de ontzagwekkende bewondering en geheimzinnigheid waarmee het gebouw, de schilderingen en het mysterie van de eredienst waren omgeven. Desondanks volgt hier een poging tot verklaring.
Op grond van twee met zekerheid te identificeren scènes, de Gevangenneming en Christus voor Pilatus, is het zeker dat in de absis de lijdensgeschiedenis van Christus wordt verhaald. De middeleeuwer kende dit verhaal, dat een bijna vaste beeldtraditie had en daarom niet van tekst behoefde te worden voorzien, laat staan dat de leken dat zouden hebben kunnen lezen. Het ingekraste woord Nazarenus is van afstand helemaal niet meer leesbaar en had geen verklarende functie.
Tegen het licht van die vaste beeldtraditie van het lijdensverhaal en rekening houdend met de vijf wandvlakken in de absis, waarin de lijdensgeschiedenis zich moest ontvouwen, betekent dat, dat in de eerste scène van de absis ófwel de Intocht in Jeruzalem is afgebeeld ófwel het Laatste Avondmaal. Gezien de opeenvolging in het verhaal zou dit naar mijn stellige overtuiging moeten zijn: het Laatste Avondmaal.
Voor de twee laatste scènes na het verhoor bij Herodes blijven weinig mogelijkheden over: de Kruisdraging en de Kruisiging.

▲ *Aäron de welbespraakte*

▲ *Salomo de wijze*

De vanzelfsprekende beeldtaal van de verhalende afbeeldingen gold kennelijk niet voor de figuren in de pendentieven. Alle figuren houden immers een banderol vast met daarop hun naam en hoedanigheid: vader, zoon, welsprekende, oudvader, koning, etc. Opvallend is dat de personen alle mannen zijn uit het oude testament, die waren belast met een geestelijk of wereldlijk leiderschap over het Joodse volk, vanaf Abraham, Isaac, Jacob, Mozes, Aäron, Salomo, David en Absalom. Na Aäron is de chronologische volgorde verstoord en lijken twee figuren niet te identificeren.
De oudtestamentische figuren kunnen enerzijds als zelfstandige voorstellingen worden beschouwd, maar kunnen ook een symboolwaarde hebben. In het algemeen kan men stellen dat de oudtestamentische figuren specifieke eigenschappen kunnen vertegenwoordigen die proto-typisch zijn voor Jezus, zoals wijsheid, kracht, moed, standvastigheid, lijdzaamheid, geduld, gehoorzaamheid. De figuren op de pendentieven kunnen dus zowel verwijzen naar eigenschappen van Jezus als naar de verhalende voorstelling waarbij ze zijn geplaatst, door een gemeenschappelijke deler.([7])
Volgens deze redenering is het dus ook mogelijk dat de voorstellingen een aanwijzing geven voor de niet-geïdentificeerde figuren in de pendentieven. Zij kunnen als het ware wederkerig als bewijslast worden gebruikt. Anderzijds is het de vraag of de oudtestamentische figuren alléén per tweetallen verklaard kunnen worden, immers de eerste drie figuren Abraham, Isaac en Jacob vormen de trits van de aartsvaders. Zo vormen ook Mozes-Aäron en Salomo-David vaste koppels.

Levert een dergelijke theorie ook iets op voor Britsum?

Abraham en Isaac in het eerste gewelfvlak kunnen refereren aan twee eigenschappen van Jezus: gehoorzaamheid en lijdzaamheid. Het offer van Isaak door Abraham is ook te beschouwen als een oudtestamentische voorafspiegeling van de Lijdensgeschiedenis. De offerplek werd met Jeruzalem vergeleken. Voor de wandschildering komen dus in aanmerking zowel de Intocht in Jeruzalem als de instelling van het Laatste Avondmaal in Jeruzalem, de niet-bloedige, symbolische herhaling van het offer van Jezus zelf.
Met de eerste figuur van het volgende wandvlak, Jacob, vormen ze gedrieën de patriarchen, aartsvader of stamvaders van Israël. De namen Jacob en Jezus zijn aan elkaar verwant en bovendien golden de 12 zonen van Jacob als prefiguratie van de apostelen. Mozes wordt in de typologie tegenover Petrus gesteld. Zijn wellicht het pausdom, het petrusambt, een verklaring voor de eenvoudige tiara op het hoofd van Mozes?
Zowel Jacob als Mozes hebben een visionaire ontmoeting met God gehad, respectievelijk bij Bethel en de brandende braamstruik. De Gevangenneming van Jezus volgt op het 'Gebed op de Olijfberg' waar Jezus eveneens een visionaire ontmoeting heeft met God.
De in het derde gewelfvlak afgebeelde welbespraakte Aäron, woordvoerder en rechterhand van Mozes, vormt in de iconografische traditie met hem een vast koppel voor de personificatie van respectievelijk de liturgie en de leer. De welbespraaktheid van de wijze en rechtvaardige koning Salomo en Aäron is een eigenschap, die ook te vinden is in de zelfverdediging van Jezus tegenover Pilatus (Johannes 18:28-38), dat eronder is afgebeeld.
In het vierde vlak is de wandschildering verdwenen. Op grond van de verhaallijn is al geconstateerd dat hier de Kruisdraging zou moeten zijn afgebeeld. De figuur op het linker pendentief is door de afbeelding van de harp als David geïnterpreteerd. Zijn pendant is een onbekende figuur. De nagenoeg chronologische volgorde in de reeks van de oudtestamentische figuren betekent, dat het een persoon betreft, die in tijd niet ver van David verwijderd kan zijn. Het woordrestant ...NTHES levert echter geen oudtestamentisch figuur op, die ook nog 'dux' zou moeten zijn. Een oplossing biedt mogelijk een 'hoedanigheid' en eigenschap, nl. 'nepenthes': de verzachtende.([8]) En zou 'dux' dan kunnen duiden op Jonathan? De vriendschap van Jonathan verzachtte Davids leed over de vijandschap met Saul. Zou deze hoedanigheid op de wandschildering worden 'vertolkt' door Simon van Cyrene, die het lijden van Jezus bij de kruisdraging verzachtte?
De laatste voorstelling zou volgens de werkhypothese de Kruisiging moeten hebben voorgesteld. Alleen de figuur in het linker pendentief is identificeerbaar gebleven: Absalom. De moord op Absalom, met zijn haar

▲ *Zuid-Oostelijk vlak*

▲ *David de psalmist*

verstrikt hangende aan een boom en gedood door de knechten van David, biedt een typologische parallel voor de Kruisiging van Christus. Van de figuur in het laatste pendentief is nauwelijks nog iets te zien. Slechts één S kon ik ontcijferen: is het SAUL?

Conclusie

De muurschilderingen in de absis van de dorpskerk te Britsum zijn uit de tweede helft van de 13de eeuw. Op grond van enkele formele aspecten is het denkbaar dat voor de schilderingen vroegere (mogelijk 12de-eeuwse?) voorbeelden zijn gebruikt.
De schilderingen zijn gedeeltelijk episch en gedeeltelijk uitleggend. De wandschilderingen verhalen in vijf scènes de Lijdensgeschiedenis van Christus. De verhalende scènes zijn te completeren tot het quintet: Het Laatste Avondmaal, de Gevangenneming, Christus voor Pilatus, de Kruisdraging en de Kruisiging.
De oudtestamentische figuren zijn Abraham, Isaac, Jacob, Mozes, Aaron, Salomo, David, Jonathan, Absalom en Saul. Ze zijn niet exact chronologisch gerangschikt, maar welbewust gegroepeerd. De oudtestamentische figuren in de pendentieven zijn geclusterd in twee- of drietallen die zich over de begrenzing van het gewelfvlak strekken. Ze symboliseren proto-typische eigenschappen van Jezus en verwijzen naar een parallel in ieders 'historie', hoewel die parallellen niet altijd even zeker lijken te zijn. Op welke wijze de afgebeelde instrumenten (harp, vedel en draailier) daarin een bijzondere betekenis vervullen is niet onderzocht. Een diepgaander onderzoek zal wellicht meer licht kunnen werpen op de duiding.
De discussie over de betekenis van deze bijzondere schilderingen in Friesland is geopend.

Hempens, Oktober 1999.

NOTEN:

1 Dit artikel is een bewerking van de lezing op de donateursvergadering te Britsum op 31 oktober 1998. Voor zijn opbouwende kritiek dank ik dr. R. Steensma. Naar ons beider overtuiging zou de iconografisch analyse van de oudtestamentische figuren in de pendentieven een diepgaander onderzoek waard zijn.

2 Zie voor de opbouw van muurschilderingen ook: drs. M. van Zanten, Restauraties van Middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken. In: Keppelstok (nr. 56, juni 1998). p. VI128, VI129. Marieke van Zanten, Aldus is opgeschilderd, middeleeuwse muurschilderingen in Friese kerken, 1100-1600 (Groningen/Leeuwarden, 1999), p. 11, 12.

3 P. Karstkarel, De arke van Mozes in Britsum. In: Friesland Post (jrg. 22, no. 3, maart 1996), p. 28, 29. Deze interpretatie werd eerder in twijfel getrokken door G. Elzinga, Over de muurschilderingen te Britsum. In: Keppelstok (no. 50, juni 1995) ,p. V232, 233.

4 Zie ook: Voorloopige Lijst van Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en kunst, deel IX: Friesland, p. 217. En verder: Herma M. van den Berg, De kerk van Britsum; gegevens en overwegingen. In: Keppelstok (nr. 46, juni 1993), p. V108-V116.

5 R. Meischke, Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen. In: Bulletin K.N.O.B. jrg. 65 (1966), p. 57-91.

6 H. Schreckenberg, Die Juden in der Kunst Europas (Göttingen/Freiburg, Basel, Wien 1996), p. 15, 16.

7 Een interessante publicatie is: Anna Nilsén, Program och funktion; i senmedeltida kalkmäleri. Kyrkmäninger i Mälningar och Finland 1400-1535. (Stockholm, 1986).

8 Voor deze suggestie dank ik de heer M. Engels van de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden.

Als de lamp scheef hing...

Afgelopen zaterdag had de Fryske Rie foar Heraldyk een gearkomste. De heer Dull tot Backenhagen vertelde dat hem was gevraagd om kleuradviezen te geven voor een paar ornamenten die op de gevel van de Hindelooper kerk zijn aangebracht.
Het wapen van Hindeloopen was geen probleem. Daaronder is links een hoorn des overvloeds (teken van rijkdom), ook niet moeilijk. Maar rechts, liet hij op een foto zien, is iets aangebracht dat op een theepot gelijkt. Al gauw kwamen we tot de conclusie dat het een scheef geplaatste olielamp is. Direct herinnerde ik mij dat in mijn geboortestreek - maar beslist ook elders! - het gezegde was, als het gezin geldgebrek had, dat "de lamp scheef hing". Dat gezegde kon ik niet begrijpen tot afgelopen zaterdag! De lamp betreft uiteraard een olielamp (en geen andersoortige!). Als nu de olie bijna op was en men kon door geldgebrek geen nieuwe kopen, dan moest men de lamp wel scheef hangen zodat het kousje nog de laatste olie kreeg.
De scheef geplaatste olielamp is dus de tegenhanger van de hoorn des overvloeds en is het teken van armoede.

Wellicht was dit voor u geen nieuws en wist u het allang. Maar horen zij al niet sinds mensenheugenis bij elkaar?

Drachten 12-10-1998
C.E. Kuipers

▲ *"Rijken en armen ontmoeten elkander; hun aller Maker is de Here". Spreuken 22:2*

Pelikaan of Phoenix?

In Keppelstok nr. 58 van juni 1999 staat op pagina 190 en 191 dat op de vont in Buitenpost een pelikaan staat afgebeeld, die zijn jongen voedt. Als men de afbeelding goed bekijkt dan blijkt dat deze vogel geen pelikaansnavel heeft. De vogel die in kerken onder de kansel of op lezenaars staat lijkt in het geheel niet op een pelikaan. Hij heeft geen pelikaansnavel, geen zwemvliezen tussen zijn tenen en vaak een kuif op zijn kop.

▲ ***Buitenpost: doopvont***

Een pelikaan kan zich onmogelijk in zijn borst pikken en hij heeft nog nooit z'n jongen met bloed gevoed. Men heeft zich verkeken op de binnenkant van zijn snavel: die is wel rood gekleurd, maar niet van het bloed! De pelikaan duwt met zijn snavel het ingeslikte voedsel naar boven om zijn jongen te voeden. Er komt dan nogal wat rode visblubber op zijn borst, dus geen bloed!

In de vroeg-christelijke symboliek komt de phoenix voor op Egyptische sarcofagen. De phoenix was symbool van de opstanding van Christus. Van deze legendarische vogel zijn een drietal mythen bekend. Eén daarvan luidt dat de vogel een wond maakt in zijn borst. Uit het uitvloeiende bloed ontstaat een jonge phoenix. Een ander: uit het verbrande nest herrijst de verjongde phoenix.
In de zomer van 1992 bezocht professor Bernard Reymond, hoogleraar aan de Theologische faculteit te Lausanne de Weszijderkerk in Zaandam. Toen hij de vogel als preekstoeldrager zag zei hij: Dat is een phoenix.
Op het zegel uit 1612 van de Portugees-Israëlitische Gemeente van Amsterdam staat een phoenix. Ook op het lakstempel van de Ring-Synagoge van Vreeland. Dat stempel wordt bewaard in het archief van de Portugees-Israëlitische hoofdsynagoge.
Op diverse Hervormde Kerkzegels staan phoenixen afgebeeld.
Op het oude gemeentewapen van de voormalige gemeente Wijk en Aalburg staat een phoenix die verjongd uit zijn verbrande nest herrijst.

Het zegel van de Hervormde Gemeente te Watergraafsmeer toont een phoenix met als randschrift: "Per Christum Resurgimus" d.i. Door Christus herrijzen wij.

Zaandam 12-7-1999
G. van der Meij

Onderhoud 1999

Boer

In het begin van de 12e eeuw werd aan de modderweg van Dongjum naar Ried een kerk gesticht. De van elders aangetrokken ambachtslieden metselden met, in de directe omgeving gebakken, rode kloostermoppen het nog steeds bestaande gebouw aan de nu geasfalteerde Oude Weg. Veel van de materialen zullen waarschijnlijk over het water zijn aangevoerd.
Na twee restauratieplannen (1976 en 1989) en vele afwijzingen op diverse subsidieverzoeken heeft het bestuur besloten dat het zo niet langer kan. Wij hebben ook deze kerk overgenomen met het doel om haar te behouden. Anders dan de door Peter Karstkarel onlangs in de eerste uitgave van FRSK geuite wens de kerk tot ruïne te laten vervallen heeft het bestuur besloten om dan maar zonder subsidie het meest noodzakelijke onderhoud uit te voeren.
De spits is bekleed met asfalt shingles in een kleur die als signaal bedoeld is. Langs de plint zijn de slechtste stukken metselwerk hersteld. Ook zijn de ventilatieroosters weer aangebracht. Aan het tijdelijk waterdicht maken van de spits draagt de gemeente Franekeradeel uit eigen middelen *f* 5000,– bij.

Peins

In de afgelopen tien jaar is de, in 1975 overgenomen, wat "suterige" kerk door bijna jaarlijks onderhoud langzamerhand veranderd in een in redelijke staat verkerend gebouw. In het begin van de negentiger jaren werden de verschillende dakvlakken hersteld. In 1990 werd in samenwerking met het SPOS (leerling werkplaats) het interieur geschilderd. De laatste jaren zijn werknemers van S. v.d. Vegt uit Weidum bezig het muurwerk te herstellen. Voor volgend jaar 2000 staat het herstel van de goten op het programma. Door het voortdurend plegen van onderhoud kan op termijn een restauratie worden voorkomen. Een bijkomend voordeel is, dat hierdoor oorspronkelijk materiaal langer behouden kan blijven.

▲ ***Boer slaat alarm***

Van de excursie-commissie

De **VOORJAARS-EXCURSIE 2000** zal worden gehouden op zaterdag 18 maart 2000. De tocht zal voeren naar de Hervormde kerken in **Wommels, Burgwerd** en **Hichtum.**

Vertrek per bus van Station Leeuwarden NS om 12.00 uur, terug aldaar plm. 17.15 uur.

De kosten bedragen *f* 25,– per persoon, inclusief een enveloppe met beschrijvingen van voormelde kerken. Inschrijving vindt plaats bij ontvangst van genoemd bedrag op postrekening 3690669 van de Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden en wel vóór 4 maart 2000.
Van alle overige deelnemers wordt *f* 6,– per persoon gevraagd als bijdrage in de kosten van de excursie. Dit is een morele verplichting. Men ontvangt dan de beschrijvingen van de kerken. Nabestelling van deze beschrijvingen à *f* 7,80 kan plaatsvinden via bovenvermelde postrekening.

WOMMELS. De kerk dateert uit plm. 1500. Het koor is wellicht ouder en is dan het restant van het eerdere godshuis. Zij heeft mooi muurwerk dat bij de restauratie van 1971-1972 weer in het licht kwam. Boven de noorddeur staat een opschrift uit 1591. De oude zadeldaktoren werd in 1862 vervangen door een toren met een spits. Het interieur is gaaf bewaard gebleven en heeft een preekstoel uit 1661 met een bijzondere trapleuning en deurscharnier. Verder zijn er overhuifde herenbanken (1625), rouwborden (fam. van Sminia) en enige fraaie grafzerken van de Leeuwarder steenhouwer Benedictus Gerbrands. P.J. Radersma van Wieuwerd bouwde het orgel in 1847.

BURGWERD. Deze kerk is in oorsprong een romanogotische kerk (plm. 1300). In de 16de eeuw is zij belangrijk gewijzigd. Uit die tijd dateren de trekbalken en sleutelstukken. Een memoriebord houdt een verbouwing in 1725 in herinnering. In 1735 werd door Johan Michael Schwartzburg, orgelmaker te Leeuwarden, het orgel gebouwd naar de wens van de in 1734 overleden twintigjarige student Klaas Grons.

HICHTUM. Karakteristiek gelegen aan de vaart naar Bolsward, stamt deze kerk uit de 12de eeuw. In 1882 werd zij sterk gerestaureerd. Ook het interieur onderging in dat jaar een ingrijpende wijziging door opstelling van banken en verplaatsing van de preekstoel naar het koor. De bouw van het orgel werd in 1794 opgedragen aan Albertus van Gruisen, orgelmaker te Leeuwarden. Een marmeren epitaaf uit 1656 houdt Hessel van Huijghis en Frouck van Wijckel in gedachtenis. Een zerk uit 1626 vermeldt leden van de families Aijsma en Huijghis. Buiten, aan de noordzijde van de kerk, is een grafkelder van de familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg.

W. Duinkerken.

Herkomst foto's in dit nummer:

Rijksdienst voor de Monumentenzorg:	schilderingen Britsum
Dolf van Weezel Errens:	tekeningen Britsum
Hanna Visser:	restauratie Britsum
Hylke Algra:	Sandfirden
Wim Bangma:	Jorwert
Archief S.A.F.T.:	Hindeloopen, Buitenpost, Boer

Boekbespreking

"Tot genoegen der besteders"

Onlangs verscheen onder bovenstaande titel een boekje van de hand van drs. Albert Reinstra - afkomstig van Oudega - die zich bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bezig houdt met cultuurwaardenonderzoek. De ondertitel luidt: 900 jaar kerkhistorie van Sandfirden.

Aan een aftakking van de weg die loopt van Oudega-W. naar Gaastmeer ligt Sandfirden (Sânfurd), een dorp met zo'n 25 inwoners. Het ligt ten westen van Oudega op een schiereiland omringd door Oudegaaster- en Vlakke Brekken en Hop/Ringwiel.
Het is een oord van landelijkheid en rust, een stiltegebied waar vogels, water en riet de dagelijkse geluiden bepalen. Op een lichte verhoging in het landschap ligt de dorpskern met het schilderachtige kerkje. De kerk is dit jaar gerestaureerd en maakt indruk door de eenvoud en de gekozen kleuren.

Bronnen uit de 11e eeuw vermelden dat de kerk oorspronkelijk behoorde tot de kerk van Sint Odulphus te Stavoren. De patroonheilige is Johannes de Doper. Er zijn aanwijzingen dat de oudste kerk te Sandfirden bestond uit een eenvoudige houten kapel, gedekt met riet.
In de loop van de 12e eeuw verschijnt er een bakstenen kerkje, wat onder andere wordt gestaafd met gevonden restanten van oude funderingen en stukken van rode zandstenen sarcofagen.

Nadat de kerk omstreeks 1580 met de reformatie meeging, is er meer over de (bouw) historie bekend uit de bewaard gebleven kerkelijke rekeningboeken. In de volgende eeuwen is er sprake van verschillende uitbreidingen en verbouwingen van de kerk. De auteur gaat hier uitgebreid op in.
Naast de bouwgeschiedenis wordt aandacht besteed aan de torenklokken, de preekstoel, het orgel en het resterende kerkmeubilair.

De auteur merkt op dat op enkele kilometers afstand van Sandfirden een vrijwel identieke kerk is te aanschouwen, namelijk het uit 1709 daterende kerkje van Westhem, dat vermoedelijk Sandfirden ten voorbeeld heeft gediend.
De titel "Tot genoegen der besteders" is ontleend aan een aantal artikelen in het 18e eeuwse bestek voor de kerk.

Het is een lezenswaardig boekje geworden van 36 bladzijden, verlucht met foto's en tekeningen en op de laatste pagina, naast een verklaring van enige gebruikte termen, een bron- en literatuurverwijzing.

Het boekje is uitgegeven op initiatief van de Stichting Sânfurd die zich ten doel stelt "het kerkgebouw zo goed mogelijk te beheren". Het is voor *f* 20,– verkrijgbaar bij de secretaris van deze stichting, mevrouw Elly Tiesma-Walinga, Bouke de Vriesstrjitte 11, 8614 JH Oudega.

H.T. Algra

▲ ***Sandfirden***

Nieuwe statigheid

De Vereniging voor Neo-Classicistisch Wonen Friesland, opgericht op 26 november 1993, is een starter op het gebied van onze jongere monumenten uit de 19e en 20e eeuw. Zij ijvert voor de instandhouding van "met name het neo-classicistisch woonhuis in Friesland als nadrukkelijk element in het geheel van het Friese cultuurlandschap". Daarbij gaat haar belangstelling en expertise uit naar klassieke stijlvormen, bouwonderdelen, ornamenten, kleuren en materialen. De strakke lijnvoering, de symmetrie van de plattegrond, doorsneden door de brede middengang, de evenwichtige gevelindeling en de rationele verhoudingen volgens het wiskundig principe van de gulden snede, dat alles gaat terug op de klassieke bouwkunst van Vitruvius. Deze neo-klassieke stijl moest voornaamheid, cachet en betrouwbaarheid uitstralen. Zelfs de lommerrijke tuin, het wagenhuis, de zonneblinden, de schouw en de appelkast in de kelder vormden karakteristieke onderdelen.

Bouwmeester Thomas Romein en tuinarchitect Lucas Roodbaard dachten en ontwierpen in deze trant. De stijl werd toegepast bij de bouw van kerken, zoals die in Sint Jacobiparochie, van gerechtsgebouwen, buitenhuizen, voorname ambtswoningen van notabelen, zoals de notaris en de dokter, en niet in de laatste plaats van dorpspastorieën. Nog heeft menig Fries dorp die uitstraling van voornaamheid behouden. Mantgum was onlangs "Monument van de maand". De dichter Slauerhoff wist vanuit Leeuwarden de fameuse pastorie van Jorwerd te vinden, hoewel niet zo zeer uit heilbegerigheid.

Die dorpspastorieën vormen een raakvlak met de belangstellingssfeer van onze Stichting, die niet alleen kerken, maar ook orgels, kerkhoven, klokkenstoelen en pastorieën omvat. Stichtingen als "Organum Frisicum", "Terebinth", "Restauratie Hulp Fonds Klokkestoelen" zijn even zoveel gespecialiseerde "fanclubs", die niet aan onze aandacht zijn ontgaan.
Het orgaan van de vereniging heet "Het Timpaan", genoemd naar het driehoekig gevelveld, een bescheiden maar prettig lezend contactblad.

▲ ***Jorwert, de homeije als kapstok***

De klassieke bouwkunst inspireert nog altijd tot toepassing en navolging. Dat zal zeker te maken hebben met een bepaalde levensinstelling. Strakheid, evenwicht en symmetrie roepen een sfeer op van rust en voorname ingetogenheid, zelfs van respect en eerbiedwaardigheid.
De afbraak van veel Friese stinzen en states in de vorige eeuw wordt nog steeds betreurd. De herinnering eraan leeft als het ware voort in deze 19e eeuwse nieuwe "statigheid".
Voor het behoud van onze (voormalige) dorpspastorieën kan ook deze Vereniging met haar 150 leden een dankbare rol vervullen! Voor nadere informatie verwijzen wij naar De Keppelstok nr. 47, december 1993 en naar de Voorzitter Henk Bos, architect in Ternaard.

Op de drempel van 2000

Het begin van een nieuw jaar brengt veel mensen ertoe om een blik in de toekomst te werpen en zich over te geven aan allerlei bespiegelingen. Dat is nog sterker het geval wanneer het gaat om de aanvang van een nieuwe eeuw; dit keer staan we zelfs vlak voor een nieuw millennium! Daarom ga ik graag in op het verzoek van de redactie van De Keppelstok om heel in het kort mijn visie te geven op de toekomst van de Monumentenzorg en de rol die de Stichting Alde Fryske Tserken daarbij kan spelen.

Het is nog maar kort geleden dat door velen de zorg voor ons gebouwde culturele erfgoed werd beschouwd als een luxe: best leuk, maar toch vooral een zaak voor een stelletje hobbyisten en niet iets om al te serieus te nemen.
Dat is tegenwoordig gelukkig anders en ik denk dat de komende jaren steeds sterker het inzicht zal toenemen dat monumenten niet een soort franje vormen in de samenleving, maar een wezenlijk onderdeel van de identiteit van onze steden en dorpen. Zeker in een provincie als de onze realiseren we ons maar al te goed hoe het karakter ervan voor een belangrijk deel (mede) wordt bepaald door de talloze monumentale gebouwen en gebouwtjes. Dat zonder de monumentale kerken en kerkjes, kerktorens en klokkestoelen Fryslân geen Fryslân meer zal zijn is de vaste overtuiging van zeer velen.

Daarom is het restaureren, onderhouden en instandhouden van onze kerkelijke monumenten van zo'n cruciaal belang en willen we daar als Stichting heel graag voortvarend mee doorgaan. Omdat de kerkelijke gemeenten ook in onze provincie de komende jaren steeds meer in omvang zullen afnemen (aan het proces van ontkerkelijking is nog geen einde gekomen) zullen zij steeds minder in staat zijn hun (monumentale) kerken in stand te houden. Begrijpelijkerwijs besteden zij hun schaarse financiële middelen liever aan mensen dan aan gebouwen.
Als gevolg daarvan zal de komende jaren een toenemend aantal kerken aan onze Stichting ter overname worden aangeboden. Daarnaast zorgt het Samen-op-Weg proces ervoor dat er de komende jaren kerken overtollig worden, zodat men die graag kwijt wil. Wanneer er dan geen instelling als de SAFT is die bereid is ze over te nemen, te beheren en te exploiteren, dreigt een waardevol stuk cultureel erfgoed verloren te gaan.
Kortom: voor onze Stichting zal er de komende jaren heel veel belangrijk werk te doen zijn.

Alleen: daarvoor is geld nodig en niet zo'n klein beetje ook. Het valt te hopen dat de komende tijd het politieke klimaat met betrekking tot de monumentenzorg zich gunstig zal ontwikkelen. Zonder de blijvende financiële steun van het Rijk, de Provincie Fryslân en onze Friese gemeenten kunnen wij ons werk niet doen. Maar daarmee is niet alles gezegd: naast de verschillende overheden en kerkelijke gemeenten zullen wij ook zelf het nodige aan geld dienen op te brengen. Daarom zullen ook in de toekomst legaten onmisbaar zijn en zal een einde moeten komen aan de ingezette daling van het aantal donateurs. Immers, zij vormen zowel moreel als materieel het onmisbare draagvlak van onze Stichting.

Van harte hoop ik dat de Stichting Alde Fryske Tsjerken ook in het komende millennium in staat zal zijn om de naar verwachting toenemende werkzaamheden vol enthousiasme en met het nodige idealisme uit te voeren.
En eerlijk gezegd *hoop* ik dat niet alleen, maar ik *verwacht* het ook!

Dr. Wilfried A. de Pree, Voorzitter.

Op deze laatste bladzijde van De Keppelstok in zijn huidige vorm past een woord van grote erkentelijkheid aan schrijvers, fotografen en drukker voor hun inzet. Hopelijk zal de lezer ook de nieuwe editie welwillend ontvangen.

Een minuskuul klein detail, in het begin van dit millennium in Britsum verstopt in de naam van Salomo de wijze, kan ons ook in het volgend millennium blijvend inspireren:

▼ ***"Keep smiling!"***

ZUIDERGRACHTSWAL 25 - 8933 AE LEEUWARDEN
TELEFOON 058 - 213 96 66 - TELEFAX 058 - 212 22 32

Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703
Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur

Secretariaat 'De Keppelstok': H. van der Veen, Flecht 20, 9103 PH Dokkum, Tel. 0519-221275
Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga, Wismastate 7, Postbus 6020, 8902 HA Leeuwarden, Tel. 058-2677555

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN